

Ramilə Yusif qızı Süleymanova³

AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNDƏ TÜRK DİLİ İLƏ MÜŞTƏRƏK LEKSİKANIN TƏSNİFİ HAQQINDA

Dilçilik ədəbiyyatında dialekt leksikasının qruplaşdırılması zamanı müxtəlif prinsiplərdən istifadə olunur. Akad. M.Şirəliyev “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” kitabında tayfa adlarını və qohumluq əlaqələrini bildirən sözlərdən, habelə terminoloji səciyyə daşıyan və terminoloji səciyyə daşımayan sözlərdən bəhs edir, mənəbəyinə görə alınma sözləri qruplaşdırır: ərəb və fars, rus, Qafqaz, iber dillərindən keçən sözlər (7, s. 325, 337, 348).Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında qədim türk leksik qatından bəhs edən prof. E. Əzizov arxaik sözləri fərqləndirərək, üç qrupa bölür: ilkin mənəsini və fonetik tərkibini saxlayan sözlər, ilkin mənəsini saxlamaqla, fonetik dəyişikliyə uğrayan sözlər, ilkin mənəsinə yaxın olan sözlər (3, s.223). Digər tədqiqatlarda qəbilə-tayfa və qohumluq münasibətlərini bildirən sözlər, fəsil, ay və gün adlarını bildirən sözlər, termin səciyyəli sözlər, termin səciyyəsi daşımayan sözlər, habelə dialekt frazeologiyası fərqləndirilir (9, s. 84, 85,87,89).

K.Musayev yazır ki, bu və ya digər türk dilinin dialekt leksikasına daxil olan sözləri ədəbi dilin lüğət tərkibinə münasibətdə üç qrupa ayırmaq olar: ədəbi dil ilə heç bir əlaqəsi olmayan xüsusi dialekt leksikası; ədəbi dildə olan və məhdud ərazi ilə bağlı dialektlərə aid leksika; ədəbi dilə münasibətdə neytral qalan və ərazi məhdudluğu olmadan işlənən leksika (11, s. 46). Tədqiqatlarda xüsusi dialekt leksikası isə aşağıdakı kimi təsnif edilir: eyni mənada və fərqli fonetik tərkibdə müxtəlif dialektlərdə işlənən korrelyativ qrupa daxil olan sözlər; müxtəlif dialektlərdə yeni mənalar bildirən derivativ sözlər; bəzi dialektlərdə iştirak etməyən sözlər (11, s. 47) . Qeyd edək ki, müştərək sözlər içərisində xüsusi dialekt leksikasının son iki təsnifində qeyd olunan hər üç qrupuna aid leksik vahidlərə də rast gəlmək olur. Azərbaycan dili şivələrində Türkiyə türkcəsi ilə müştərək sözlərin fərqləndirici əlamətləri sözlərin leksik mənalarında, səs tərkibində, eləcə də yayılma areallarında təzahür edir. Ədəbi türkcədə sabit qalan sözlər Azərbaycan dilinin şivələrində müxtəlif mənə və forma variantında müşahidə edilir. Sözlərdən bəziləri dar arealda, digər qismi nisbətən geniş coğrafiyada işlənə bilər. Bu baxımdan müştərək leksik vahidlər ərazi diferensiallığına görə və funksionallığı, həm də şəkildəyişməsi baxımından bir neçə qrupda birləşə bilər. Türkiyə türkcəsi ilə bəzi müştərək sözlər ancaq bir dialektə müşahidə edilir və digər şivələrdə ona təsadüf olunma ehtimalı, demək olar ki, olmur. Məsələn: keyik (Tabasaran şivəsində və türkcədə “maral” mənəsində), düngür (Borçalı) – quda, bərə (Şamaxı) – düşbərə, damad (Quba) – kürəkən, həmşirə (Şəki) – bibi, bulğur (Ağababa şivəsi, Ermənistan ərazisindədir) – yarma, köbək (Biləsuvar şivəsi) – nəsil (2, s.281, 61, 119, 220, 286; 1, s.148, 66), götürüm (Naxçıvan) - yeriyə bilməyən, oturaq xəstə (5, s. 112).

	Tabasaran	Borçalı	Şamaxı	Quba	Şəki	Ağbaba	Biləsuvar	Naxçıvan												
keyik	+																			
düngür		+																		
bərə			+																	
damad				+																
həmşirə					+															
bulğur						+														
købək							+													
götürüm								+												

Sxemdən aydın olduğu kimi, müştərək leksik vahidlərlə onların təmsil edildiyi areallar arasında əlaqə düz xətlə əks olunur. Bu isə bir sözün bir areala təhkim olduğunu göstərir. Türkiyə türkcəsi ilə müştərək sözlər bir yox bir neçə şivədə işlənir. Məsələn: fırını “təndir” (Borçalı, Qazax, Tovuz şivələrində) – “soba” (türk dilində); giyəv “kürəkən” (Culfa, Ordubad, Zəngilan) – güvey (türk dilində; eyni mənada); ufax “narın” (Borçalı, Şəki) – ufak “kiçik” (türk dilində); ulaşmaq “qarışmaq”, “qoşulmaq” (İmişli, Mingəçevir, Kürdəmir) - ulaşmaq’ “çatmaq” (türk dilində); zındıx “sırtıq”, “həyasız” (Füzuli, İsmayılı, Qazax) – zındık “kafir” (türk dilində); kəndi “öz” (Basarkeçər, Şəki, Qazax) – kendi (türk dilində); köşə “göndən kəsilmiş hissə” (Ağdam, Füzuli, Culfa) – köşə “guşə” (türk dilində); yeng “paltarın qolunun ağzı” (Tabasaran, Zaqatala) – yeng (2, s.185, 201, 275, 288; 1, s. 515, 517, 559, 548; 10, s. 244, 147, 912, 914, 1014, 466, 508; türk dilində).

+			+									+		fırını (fırın türk dilində)
	+	+							+					giyəv (güvey türk dilində)
			+				+							ufax
				+	+	+								ulaşmaq
							+			+		+		zındıx
							+	+				+		kəndi

																		köşə
																		yeng
Tovuz	Zəngilan	Ordubad	Borçalı	Kürdəmir	Mingəçevir	İmişli	İsmayıllı	Şəki	Basarkeçər	Culfa	Füzuli	Ağdam	Qazax	Tabasaran				

Göründüyü kimi bu cür müştərək sözlərdən dil xüsusiyyətləri və ərazi baxımından yaxın şivələrdə özünü göstərir (məsələn: Qazax – Tovuz – Borçalı; Culfa – Ordubad – Zəngilan və s.) və yayılma diapazonuna görə nisbətən geniş coğrafiyanı əhatə edə bilər. Müştərək sözlərin yayıldığı ərazilər əsasən Qərb və Cənub şivələri ilə təmsil edildiyindən (Türkiyə türkcəsi ilə ortaqlar vahidlər bu şivələrdə çoxluq təşkil edir) onların bu şivələrdən yayıldığını və bəzi müştərək sözlər üçün nüvə dialekt olduğunu ehtimal etmək olar. Eləcə də düşünə bilərik ki, Qərb və Cənub, Qərb və Şərqlər qrupu dialektlərinin xüsusiyyətlərini daşıyan keçid şivələrdə sözlərin yayılma prosesində mühüm rol oynayır. Türk dili ilə müştərək dialekt lesikasını fonetik tərkibin və leksik-semantik xüsusiyyətlərin oxşarlığına görə də təsnif etmək olar. Bu cəhətdən onları iki qrupa ayırmaq mümkündür: a) eyni fonetik tərkibə, eyni leksik mənaya malik olanlar; b) eyni fonetik tərkibə, fərqli leksik mənaya malik olanlar. Birinci qrupdan olan sözlər şivələrdə fonetik tərkibinə və leksik mənasına görə bir-birindən seçilmir. Məsələn: köşə (Ağdam, Füzuli, Culfa şivələri; göndən kəsilmiş hissə), kədi (Ağdam, Qazax, Gədəbəy – fərəş doğulmuş buzov), yeng (Tabasaran, Zaqatala-paltarın qolunun ağzı), gəbəş (Cəlilabad, Kürdəmir- sallaq qarını), giyəv (Culfa, Ordubad, Zəngilan- kürəkən), ey (2, s.288, 271, 192, 201; 1, s. 548, 152) (türkcədə iyi/eyi; Borçalı, Qazax- yaxşı). Digər qrupa aid sözlər müxtəlif şivələrdə fərqli mənalarə malik olur. Mənalər müxtəlif olsa da, yaxın (və ya eyni) semantik sahə ilə əhatələnirlər. Odur ki, bunlar eyni sözə məxsus semantik variantlar kimi təzahür edir. Məsələn, firnı sözü Borçalı, Qazax, Tovuz şivələrində “təndir” mənasını, Daşkəsən, Şəmkir (eyni zamanda Tovuz) şivələrində isə çörək növünü (2, s. 185) bildirir. Bunlar ayrı-ayrılıqda fərqli anlayışlar olsa da, eyni bir sözün semantik sahəsindən (firnı “təndir” mənası) intişar tapdıqlarına görə onları mənə yaxınlıqları birləşdirir.

Mövcud semantik sahənin əlaqələndirmədiyi sözlər (yaxud mənalər) də var. Belə sözlərdən mənalardan birinin inkişafı nəticəsində təşəkkül tapır. Xırsız sözü Azərbaycan dilinin doğuz şivəsində eyni fonetik tərkibdə başqa-başqa mənalara bidirir: Ağdam, Quba, Mığçevir, Naxçıvan şivələrində “güclü, qüvvətli”, Cəbrayıl, Cəlilabad, Quba, Oğuz, Zəngilan şivələrində “kobud”, Göygöl şivəsində “çoxdanışan”, “səbirsiz” (1, s. 224). Sözüün xırsız fonetik variantı daha bir neçə mənə ifadə edir: Gəncə, Göygöl şivələrində “zorlu, güclü”, Saatlı şivəsində “yerli-yersiz hərəkət edən”, Sabirabad şivəsində “fərsətsiz”, aciz (1, s. 225). Burada semantik şəxələnmə leksik mənanın müxtəlif istiqamətlərdə inkişafının nəticəsidir. Belə inkişaf bəzən şəxələnməmiş mənalara ilkin mənadan tanınmaz şəkildə uzaqlaşdırır. Məsələn, zındıq sözü Füzuli, İsmayıllı, Qazax şivələrində “sırtıq”, “həyasız”, Naxçıvan şivəsində ondan tamamilə fərqli anlamı – “balaca boylu”, “qısaboy adam” mənalərini (1, s.559) bildirir.

Bəzən eyni söz eyni dialektə müxtəlif mənalara ifadə edir. Məsələn, yeğən sözü Cəlilabad şivəsində həm “bacıoğlu”, həm də “ardınca gedən” mənalərindədir (1, s. 545). Müştərək dialekt sözlərinin işlənmə arealları müxtəlif olduğu kimi, məzmunca da müxtəlif sahələri əhatə edir. K.Musayev yazır ki, dialekt fərqlərini əks etdirən leksika məişət və insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə aid ola bilər (yemək, geyim, ev təsərrüfatı, heyvandarlıq, hərəkət, keyfiyyət və s.). Bu leksika tək-cə dialekt və şivələrin deyil, məişət və həyat tərzinin də özünəməxsusluğunu aydın şəkildə əks etdirir (11, s. 46). Odur ki, dialekt lesikasının məzmun baxımından ortaqlığı təsərrüfat həyatında, məişətdə, adət-ənənələrdə, mədəniyyətdə də ortaqlar cəhətlərin üstünlüyünü göstərir (Adətən yaşayış tərzı, məişət, adət-ənənələr, mədəniyyət və bu kimi digər göstəricilər də bir xalq digərində fərqlənir). Z.M.Teymurlu Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində ortaqlar işlənmə sözləri üç qrupda birləşdirir: 1) Ad bildirən ortaqlar; 2) Əlamət və keyfiyyət bildirən ortaqlar; 3) Hərəkət bildirən ortaqlar. Azərbaycan və türk dillərinin lüğət tərkibində ad bildirən ortaqlar qrupuna isə qohumluq bildirən ortaqlar, adət-ənənə və mərasim adları ilə bağlı sözlər, insanın bədən üzvlərinin adları, heyvan adları, yemək, içki, qab-qacaq adları, quş adları, heyvandarlıqla bağlı olan sözlər, əmək alətləri və müxtəlif əşyaların adları, pul və ölçü vahidini bildirən sözlər, coğrafi şəraitlə əlaqədar olan sözlər, tikili adları, bitki adları, zaman məfhumunu bildirən sözlər, geyim və parça adları, bəzək şeylərinin adları, bağ və bostanla bağlı sözlər, xəstəlik adlarını bildirən sözlər məişətlə bağlı olan sözlər daxil edilir (8, s. 31).

Hətta Azərbaycan dilinin şivələrində sözün semantik sahəsindəki dəyişiklik etnoqrafik xüsusiyyətlərlə bağlı ola bilər. Məsələn, şivələrdə ox sözünə məxsus leksik mənanın (dəmir ucluqlu silahı bildirir) inkişaf istiqaməti məlum semantik oriyentasiyadan kənara çıxır; əraziləri bir-birindən ayıran sərhəd (sərhəd nişanı) mənasını ifadə edir. Sonradan yaranmış bu cür mənə tutumunun oğuz etnosuna aid qədim bir adət ilə əlaqəsi mümkündür. Ehtimal edirik ki, həmin adətə görə, yaşayış və ya hər hansı şəkildə istifadə məqsədi ilə ərazinin sərhədi ixtiyari atılmış ox ilə müəyyən edilərdi. Bu cür motivlənmə zəif şəkildə “Kitabi-Dədə Qorqud”ın mətnində də müşahidə edilir: Oğuz zamanında bir yigit ki evlənsə, ox atardı. Oxı yerdə düşsə, anda gərdək dikərdi. Beyrək xan dəxi oxın atdı, dibinə gərdəgin dikdi (4, s. 57). Oğuz xaqan dastanında da oxşar məqam var: Daxı ayıtdı kim, ay ağalar, ya(y) bolsun sənlərin, ya (y) tək oxları göggəcə atun, -deyib dedi. Genə andın son Göğ, Dağ, Dəniz kör geyiklər, kör quşlar avlaqlarından son colda üç gümüş oxnu çapdılar; aldılar, atasıqə verdilər (6, s. 87). Bu səbəbdən sonrakı inkişaf nəticəsində əvvəlki mənasından uzaqlaşan sözə yeni anlamlar köçürülür. Qazax, Göyçay şivələrində ox sözü “əkin sahələrini bir-birindən ayıran sərhəd nişanı”, “ləklərin arasına çəkilən tirə”, “kiçik arx” mənalərində (1, s. 380) işlənilir.

Azərbaycan dilinin xüsusi dialekt lesikasını təşkil edən müştərək sözlər içərisində qədim türk sözləri mühüm yer tutur. K.Musayev doğru olaraq qeyd edir ki, geniş arealda işlənmə sözlər bir türk dilində dialekt lesikasını, digər türk dilində ədəbi dil lesikasını təşkil edir. Bunlar qədim türkcənin dialekt və şivələrdə yaşayan relikti ola, yaxud müəyyən bir dövrdə türk dillərinin regional əlaqələrinə əks etdirə bilərdi (11, s. 45). Türk dilində yahnı (ətdən hazırlanmış yemək növünü bildirir) sözü müstəqil şəkildə işləndiyi halda (inek yahnısı və s.), şivələrimizdə quruluşca fərs şəkilçili düzəltmə sözün tərkibində - yaxni sözündə (Zəngibasar şivəsi (1, s. 537)) müşahidə olunur. Yazılı abidələrimizdə də yaxni “qovurma” mənasında işlənilir. Qeyd

edək ki, müştərək sözün müxtəlif areallarla bağlılığı, müxtəlif morfoloji tərkibdə işlənməsi, semantik dəyişmələrlə müşayət olunması, qədim və orta əsr mənbələrində işlənməsi və bir çox başqa əlamətlər onun qədim türk təbəqəsinə mənsubluğunu əks etdirir. Ümumiyyətlə, tədqiqatçılar dialekt leksikasında ümumtürk və ümumxalq fondunun, bir qayda olaraq, fonetik və semantik fərqlərə malik olduğunu qeyd edirlər (11, s. 48). Müxtəlif areallarda yayılmış müştərək dialekt sözlərindəki hər hansı dəyişiklik (istər fonetik fərqlər, istərsə də məna dəyişmələri) onların geniş coğrafiyaya malik olduğunu, işlənmə areallarının genişliyi isə həm qədim dildə, həm də orta işləndiyi müasir dil formalarında (ədəbi türkcədə və dialektlərdə) ümumişləkliyini əks etdir. Odur ki, müştərək sözlər ümumtürk leksik qatına aid olub-olmadığına görə daha üç növə ayrıla bilər: a) ümumtürk leksikasına aid olan sözlər; b) türk ədəbi dili ilə şivələrin qarşılıqlı əlaqələrini əks etdirən sözlər; c) əsasən ədəbi türkcədən dialektlərə keçmiş alınma leksika.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, 2007
2. Azərbaycan dialektoloji lüğəti, I cilt, A-L. Ankara, 1999
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: "Yazıçı", 1988
5. Naxçıvan dialekt və şivələri lüğəti. Naxçıvan: "Əcəmi", 2017
6. Oğuz xaqan dastanı // Türk dillərinin tarixi morfoloqiyasına dair araşdırmalar. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1968
8. Teymurlu Z. M. Azərbaycan dili dialektlərində işlənən ortaq sözlər. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. Bakı, 2013
9. Vəliyeva G. Azərbaycan dialektologiyası: dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2014

Türk dilində

10. Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. I c., Ankara-1991

Rus dilində

11. Мусаев К. М. Лексикология тюркских языков. Москва: Наука, 1984

Açar sözlər: fonetik tərkib, dialekt leksikasını, keçid şivələr, semantik sahə, ilkin məna

Key words: phonetic content, dialectal vocabulary, transitional accents, semantic field, initial meaning

Ключевые слова: фонетическое содержание, диалектическая лексика, переходные акценты, семантическое поле, начальный смысл

About characteristics of joint vocabulary in dialects of the azerbaijan language with the turkish language

Summary

When combining dialect vocabulary in linguistic literature, different principles are used. The vocabulary of a specialized dialect is classified as follows: correlative words that are used in the same sense and in different dialects of different phonetic composition; derivative derivative words with new meanings in different dialects; words that are not included in the dialect groups. It should be noted that among the joint dialect words there are such lexical units that belong to the last two groups of specialized dialects. Distinctive signs of joint words in Turkish and Azerbaijani languages are manifested both in the lexical sense of the word and in the areas of distribution. Some words may be used in narrower regions, and another part may be used in relatively large geographic regions. From this point of view, lexical units can be combined into several groups due to their differentiation, functionality, and also their formation. Some common words with the Turkish language are found only in dialects, it is almost impossible to coincide with other words of our language. For example: "keyik" is used as "deer" (in Turkish and Tabasaran dialect), "düngür" (Borchali) - matchmakers, "börə" (Shamakhi) - dyushbara (dish), "damad" (Guba) son-in-law, "həmşirə" (Sheki) - aunt, "bulğur" (Agbaba accent, in the territory of Armenia) - glaze (cum), "köbək" (Bilesuvar dialect) - clan, family, "götürüm" (Nakhchivan) - sick man.

О характеристике совместной лексики в диалектах азербайджанского языка с турецким языком

Резюме

При объединении диалектной лексики в лингвистической литературе используются разные принципы. Лексика специализированного диалекта классифицируется следующим образом: коррелятивные слова, которые используются в одном и том же значении и на разных диалектах, деривативные производные слова с новыми значениями в разных диалектах; слова, которые не включены в группы диалектов. Нужно отметить, что встречаются среди совместных диалектных слов такие лексические единицы, которые относятся к последним двум группам специализированных диалектов.

Отличительные признаки совместных слов в турецком и азербайджанском языках проявляются как в лексическом значении слова, так и в областях распространения. Некоторые слова могут быть употреблены в более узких регионах, а другая часть может быть использована в относительно больших географических регионах. С данной точки зрения лексические единицы могут объединяться в несколько групп из-за их дифференциации, функциональности, а также их формирования. Некоторые совместные слова с турецким языком встречаются только в диалектах, почти невозможно совпадение с другими словами нашего языка. Например: «keyik» употребляется как «олень» (в турецком языке и Табасаранском диалекте), «düngür» (Борчалы) – сваты, «börə» (Шемаха) – дюшбара (блюдо), «damad» (Губа) – зять, «həmşirə» (Шеки) – тетья, «bulğur» (Агбабинский акцент, на территории Армении) –злак (кум), «köbək» (Билесуварский диалект) – род, семья, «götürüm» (Нахичевань) - больной колека.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova